

II SOKEAIN KÄSITYÖT	1
1.Ideologinen tausta	1
2.Käsityönopetus	3
Köyhien ja vammaisten käsityönopetus	3
Käsityönopetus sokeainkouluissa	3
Käsityönopetus työkouluissa	5
Yhteydet ulkomaille	7
Järjestöjen käsityönopetus	8
3. Kansanomainen harja-, punonta- ja tekstiilityö	9
4.Näkövammaisten käsityöt maatalousyhteisössä	10
5.Näkövammaisten käsityöt Pohjoismaissa, Saksassa, Englannissa ja Yhdysvalloissa	12
Viitteet	13–17
II SOKEAIN KÄSITYÖT	

1.Ideologinen tausta

Ranskan kansalliskokouksen 26.8.1789 hyväksymän ihmisoikeuksien julistuksen mukaan yhteiskunnassa tuli vallita kansalaisten tasa-arvo, vapaus ja turvallisuus. Tämän ajattelutavan mukaan yhteiskuntaolot oli muutettava sellaisiksi, että kaikki saattoivat tuntea itsensä tyytyväisiksi.³⁹ Sokeainopetuksen ideologisenä taustana ja lähtökohtana pidetään erityisesti 1700-luvun Ranskaa, jossa aikakauden kasvatusfilosofit Voltaire, Rousseau ja Diderot suosivat myös vammaisten opetusta. Erityisesti Denis Diderot'n teos sokeuden synnystä (Kirje sokeista näkevien tarpeiksi, 1749) valoi uskoa rationaaliseen sokeainopetukseen.⁴⁰

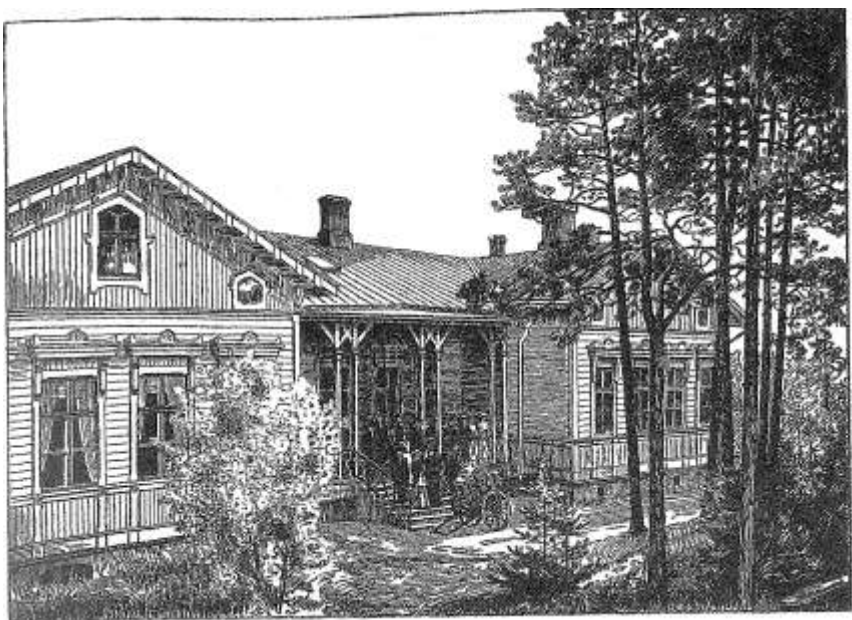
Kasvatuksella pyrittiin kehittämään ihmisistä yhdenvertaisia 1700-luvulta lähtien. Yhteenkuuluvuus herätti filantrooppisen, ihmisystävällisen hyväntekeväisyysmuodon.⁴⁰ Länsimaisten esimerkkien mukaan Suomessakin hyväntekeväisyystyö oli pääasiassa ylempien yhteiskuntaluokkien naisten harrastus. Poliittisen liberalismien myötä perustettiin Helsinkiin vuonna 1848 kaksi rouvasväenyhdistystä: Frutimmersföreningen i Helsingfors ja Orpolasten Ystävät. Yhdistysten toiminta oli sidoksissa uskoon, politiikkaan ja talouteen. Niiden tehtäviin kuului auttaa ja kouluttaa pääasiassa köyhiä naisia ja lapsia.⁴² Näin yhdistykset toivat esiin hädän ja epätasa-arvon yhteiskunnassa.⁴³

Erityisesti vammaisiin kohdistuva hyväntekeväisyys sai jalansijaa 1700-luvun lopulla Keski-Euroopan, ja mm. Venäjällä toimi Maria-yhdistys, jonka tarkoituksena oli edistää sokeain tilan parantamista.⁴⁴ Vasta 1800-luvun loppupuolella hyväntekeväisyys aistivammaisia kohtaan yleistyi huomattavasti Suomessa.⁴⁵

Suomen ensimmäiset hyväntekeväisyysyhdistykset sokeita varten perustettiin 1880-luvun lopulla: De Blindas Vänner-Sokeain Ystävät perustettiin vuonna 1887 ja vuottamyöhemmin Sokeain Ystävien Kuopion haaraosasto.⁴⁶ Kristillinen ja humaani filantropia oli löytänyt toiminnalleen oivan paikan sokeiden parissa. Yhteiskunnan jäsenenä sokeille piti löytää hyödyllinen paikka ja mukavaa tekemistä. Tämä olisi myös kansantaloudellisesti järkevää.⁴⁷

Koska sokeainkoulujen useimmat oppilaat olivat köyhistä oloista, opettajat tunsivat huolta heidän tulevaisuudestaan koulun päättymisen jälkeen. Helsingin sokeainkoulun johtajan Hanna Ingmanin mielestä tarvittiin kiinteä organisaatio huolehtimaan koulunsa päättäneistä sokeista. Hanna Ingman olikin yksi Sokeain Ystävien perustajajäsenistä.⁴⁸

Sokeain-Ystävien toiminta perustui saksalaiseen näkövammaishuollon ideologiaan, joka vaikutti voimakkaasti sokeainkoulujen alkuaikoina 1860- ja 1870-luvulla. Dresdenin sokeainkoulu huolehti oppilaistaan kehdestä hautaan ja tuki heidän työtään ja toimeentuloaan.⁴⁹ Myös Sokeain Ystävät huolehti koulusta valmistuneiden toimeentulosta ja välitti käsityöläisille työaineita ja huolehti valmiiden töiden myymisestä.⁵⁰ Yhdistysten päämääränä oli edistää näkövammaisten henkistä ja aineellista hyvinvointia. Tarkoituksena oli kannustaa itsenäisyyttä ja omillaan toimeen tulemistä.⁵¹ Sokeainkoulun entisistä tyttöoppilaista oltiin huolestuneita ja niinpä sokeainkoti, myöhemmin Sokeain naisten työkoulu, oli samalla turvakoti ja am mattikoulu, jossa sai asua, vaikka elämänsä loppuun saakka. Kaikkiaan 15 näkövammaista naista eli sokeain kodissa kuolemaansa tai korkeaan ikään saakka.⁵³

*Koti turvattomille ja sokeille tytöille rakennettiin 1891 Helsingin Kallioon. Siellä oli mahdollista asua, saada opetusta talous- ja käsitöihin ja hankkia toimeentulo myymällä tekemiään käsitöitä Sokeain Ystävät -yhdistyksen välityksellä. Piirros Sokeainkodista Sokeain Ystävät ry:n vuosiker-
tomuksesta vuodelta 1903*

Miksi näkövammaisille opetettiin juuri käsitöitä? Saksalaiset filantroopit Johann Basedow (1723–1799), Christian Salzman (1744–1811) ja Johan Campe (1764–1818) toteuttivat Jean Jacque Rousseau'n (1712–1777) kasvatustaloudellisia ajatuksia, joiden mukaan käsityöt ovat tarpeen ihmisen henkille kehitykselle ja työhimisistä käsityöläinen on kaikkein vapain olento. Saksassa hyväntekeväisyysyhdistysten kouluissa harjoiteltiin käsitöitä joka päivä. Johan Henrik Pestalozzi (1746–1827) piti havainnollista opetusta ja varsinkin käsityötä tärkeänä myös aistiviallisille. Pestalozzin ajatukset toi kuitenkin käytäntöön hänen entinen oppilaansa Friedrich Fröbel (1782–1852), joka opetti lapsille askartelua. ⁵⁴ Suomeen Pestalozzin ja Fröbelin työkasvatustaloudellisen ajatuksen toi Uno Cygnaeus s.⁵⁵

Ulkomaisista vaikutteista enemmän myöhemmin, luvussa Yhteydet ulkomaille.

2.Käsityönopetus

Köyhien ja vammaisten käsityönopetus

Suomalaisessa yhteiskunnassa työnteko ja työteliäisyys olivat keskeisiä arvoja 1800-luvulla. Luterilainen uskonto ja liberalistiset virtaukset korostivat omillaan toimeen tulemisen välttämättömyyttä. Tavoitteena olikin sellainen ihmistyyppi, josta ei aiheudu toisille taloudellista rasitusta. Viime vuosisadan lopulla vammaisia oli yksi prosentti koko väestöstä. Köyhäinhoidon avustuksista vammaisten osuus oli kuitenkin huomattavasti suurempi. Vammaisten kouluttamisen uskottiin olevan taloudellisesti edullista yhteiskunnalle. Ajateltiin vammaisten elättävät itse itsensä.⁵⁶

Valistus, filantropia ja uudet pedagogiset aatteet nostivat 1800-luvulla esille koulutuksen tarpeellisuuden myös aistivammalaisille. Lisäksi kansallisuusaate sekä taloudelliset ja yhteiskunnalliset syyt edistivät muun muassa ammattiopetuksen järjestämistä laajoille kansankerroksille.⁵⁷ Työkykyisille köyhille perustettiin erityisiä työhuoneita, joissa he saivat tehdä käsitöitä.⁵⁸ Vammaisjärjestöt harjoittivat opetustoiminnan lisäksi myös muuta huoltoa. 1800-luvulta lähtien vammaisten kuntouttaminen alkoi opetustoiminnalla ja päämääränä oli työkykyisyys ja toimeentulo.⁵⁹

Työetiikan vaatimukset ovat aina heijastuneet vaivaisten hoitoon. Jo 1300-luvun Englannissa oltiin sitä mieltä, että leivän eteen oli tehtävä työtä.⁶⁰ Myöhemmin protestanttinen etiikka korosti työntekoa.⁶¹ 1860-luvun nälkävuosien jälkeen pidettiin hyvänä sitä, että vähäosaisetkin tulivat toimeen omalla työllään. Tätä aikaa pidetään vammaiskoulutuksen ideologisena taitekohtana, josta erottuu kaksi pääkohtaa: ensiksi vammaisten opettaminen omaan ammattiin ja toimeentuloon, ja toiseksi hyväntekeväisyyden ja yksityisten henkilöiden aktiivinen panos valtiollisen koulutoiminnan täydentäjänä.⁶² Sokeiden opetuksen kannalta merkittävää oli Uno Cygnaeuksen ulkomailta tekemä havainto työntöön kasvattavasta vaikutuksesta. Omaksutun opetusmenetelmän tarkoitus oli opettaa sokeita itsenäisesti toimeentuleviksi kansalaisiksi.⁶³ Suomessa tämä menetelmä otettiin ensimmäisenä käyttöön Kuopion sokeainkoulussa.

Myöhemmin myös sokeiden työkouluissa opetettiin työn kautta työhön, ja sokeista kasvattamaan itsenäisiä käsityöläisiä. ⁶⁴ Ei ainoastaan sokeille, vaan myös muille vammaisryhmille oli yhteistä se, että korostettiin työteliäisyyttä ja omillaan toimeen tulemistä.⁶⁵

Katovuosina 1890-luvulla valtio ja yksityinen hätäapukomitea korostuivat koulutuksen ja käsityötaidon merkitystä. Kansakoulujen lisäksi työ- ja käsiteollisuuskoulut olivat keskeisesti avustettavina.⁶⁶

Käsityönopetuksen avulla uskottiin saatavan väestölle tuottava elin- myös normaalivuosisiksi ja käsitöiden merkitys nähtiin yleisesti maaseudun vähävaraista väestöä työllistävänä.⁶⁷

Vammaishistorian tutkija Tuula Vuolle pitää vammaisten koulutus- kysymystä 1800-luvulla merkinä yhteiskunnallisesta muutoksesta kaikissa Pohjoismaissa. Kansalaisyhteiskunnassa vammaiset alkoivat erottua vammaisista omaksi yhteiskunnan huomiota vaativaksi kohteeksi.⁶⁸

Käsityönopetus sokeainkoulussa

Helsingin sokeainkoulun johtajaopettajan Mathilda Linsenin mielestä käsityönopetuksen tehtävänä oli näkövammaisten tuntoaistin kehittäminen ja käsien harjoittaminen toimintakykyisiksi sekä tulevan ammatin opettaminen näkövammalaisille.⁶⁹ Linsen oli tutustunut Ruotsin, Tanskan, Sveitsin ja erityisesti Saksan sokeainkouluihin, joista tärkein oli Dresdenin koulu. Siellä näkövammaisista opetettiin omillaan toimeentulevia työntekijöitä, joiden ei tarvinnut olla muille taakkana.⁷⁰

Myös Kuopion sokeainkoulun johtaja Karl Mortimer Stenius kävi tutustumassa Dresdenin kouluun. Stenius asettui vankasti käsi- työopetuksen kannalle ja painotti ammattitaidon oppimista. Hän piti harjatoita helpo- pona ja sopivana työnä sokeille tytöillekin, mutta asetti kyseenalaiseksi, onko kaikissa maissa sen tuotteilla hyvä menekki.⁷¹ Kuopiossa pojille opetettiin niinenletitystä, niinimattojen kutomista sekä kalastuksessa käytettävien köysien punomista tuohesta, juurista, hampusta ja siankarvoista. Lisäksi opetettiin verkkojen kutomista metsästyslaukkuihin. Käsitöiden monipuolista osaamista korostettiin:⁷²

Kaikilla sokeilla ei näet ole yhtä hyviä lahjoja yhteen samaan työhön. Toinen voi onnistua paremmin yhdessä, toinen taas toisessa työssä. Esimerkiksi koriteoksien tekeminen vaatii sokealta jokseenkin hyvää muotoaistia. - - *Sokealla voi olla hyvät ruumiinvoimat, joita hän menestyksellä voi käyttää karkeampain, voimaa kysyvään töiden tekemiseen. On siis välttämätöntä, että sokeille opettavain töiden joukkoon otetaan useamman laatuaisia töitä.*⁷³

Tällaisina töinä pidettiin "köysi- ja nuoratöitä, kaisla-, olki- ja männynnilateoksia sekä helpoimpia nikkarintöitä". Sokeainkoulun opettaja Kosti Lyytikäinen halusi opettaa sekä tytöille että pojille samoja töitä. Varsinkin tytöille oli syytä opettaa muutakin kuin tavallisia naisten käsitöitä.⁷⁴ Käsiyötunteja oli runsaasti ja tytöille opetettiin tikkaustöitä, "kekruuksia", kutomista ja ompelua. Käsitöinä tehtiin suuret määrät lappasia ja sukkaa sekä villahameita ja -takkeja. Tytöt kehräsivät lankaa ja rihmaa sekä kutoivat hienoa aivinaa. He virkikasivat pitsisiä laatikonreunuksia astiahyllyihin ja koukkuamistöinä he tekivät pelleriinejä, jotka olivat hartiat suojaavia pieniä liivejä. Ompelutöinä tehtiin lakanoita, tyyny- ja pyyheliinoja.⁷⁵

Kuopion sokeainkoulun tyttöjen päivähuoneessa tehtiin käsitöitä tai luettiin pistekirjoja. (Näkövammaisten Keskusliitto ry)

Käsiyötunnilla opettajat selostivat ensin suullisesti, mitä tehdään. Niille, joilla oli näköä jäljellä, näytettiin työtapa. Muille tehtävää havainnollistettiin ja ohjattiin käsin, ja oppilas sai tunnustella sormin työtä.⁷⁶ Tämän vuosisadan alkupuolella kymmenvuotisessa Helsingin sokeainkoulussa opetettiin käsitöitä kuusi vuotta.⁷⁷ Helsingin sokeainkoulun opetusohjelmassa käsiyönopeus painottui vielä 1950-luvullakin, tällöin kaksi viimeistä koululuokkaa teki 33 viikkotuntia käsitöitä koko viikkotuntimäärän ollessa 45.⁷⁸ Näkövammaisille lapsille opetettiin sokeainkoulussa harjatoita, koritöitä ja kudonta- ja neulontatöitä, ja tämän opetuksen katsottiin riittävän ammatin harjoittamiseksi. Käsiyötunneilla työn hyvään laatuun panostettiin. 1920-luvun puolivälissä Helsingin koulun oppilaiden piti purkaa harja kymmeniä kertoja, jollei se ollut opettajan mielestä hyvä.⁷⁹

Suomen sokeainkoulut olivat käsityöpainotteisia, sillä näkövammaisista haluttiin kasvattaa omillaan toimeentulevia kansalaisia. Kuvassa sokeainkoulun oppilas tekemässä pyykkikoria 1950-luvulla. (Näkövammaisten Keskusliitto ry)

Lukukauden lopussa järjestettiin niin sokeainkouluissa kuin työkouluissakin näyttely ja myyjäiset. Kuvassa valmiita korituotteita odottamassa myymistä. Kuva vuodelta 1911. (Museovirasto)

Käsityö-opetus työkoulussa

Sokeain Ystävät välitti eri puolilla Suomea asuville sokeille käsityöntekijöille raaka-aineita Helsingissä sijaitsevasta työainevarastostaan ja huolehti valmiiden tuotteiden myymisestä jo perustamisestaan lähtien 1880-luvulla.⁸⁰ Vuosisadan vaihteessa Sokeain Ystävät -yhdistys perusti kolme työkoulua näkövammaisille aikuisille; Helsinkiin työkoti sokeille naisille vuonna 1892 ja työkoulu vaikeassa asemassa oleville sokeille käsityöläismiehille vuonna 1900 sekä Kuopioon työkoulu "yli-ikäisille" sokeille naisille ja miehille vuonna 1896.⁸¹

Sokeat naiset asuivat työkodissa, mutta sokeat miehet asuivat muualla ja työskentelivät päivisin laitoksessa.⁸² Yhdistys piti korityön ohella erityisesti harjansidontaa näkövammaisille sopivana ammattina. Sitä ei kuitenkaan ollut vielä harrastettu kovinkaan paljon Suomessa. Yhdistyksen mielestä käsityöläisen oli tehtävä harja puuosineen, jotta ammatti olisi tuottava. Harjapuiden tekeminen todettiin kuitenkin vaikeaksi ja hitaaksi,⁸³ joten harjapuita alettiin tilata ensin Ruotsista ja vuodesta 1907 alkaen niitä alettiin ostaa kotimaisesta harjapuutehtaasta.⁸⁴

Sokeainkodin naisten käsitöitä olivat villalankatöiden neulominen, mattojen kutominen ja harjojen sitominen. Matot olivat kookos- ja listamattoja. Harjatyöhuoneessa tehtiin muun muassa juuriharjoja, lattiaharjoja ja liesiharjoja. Kun sokeainkoti oli toiminut kymmenen vuotta, aloitettiin kankaankudonta ja lastuhattujen valmistus sekä korityöt.⁸⁵

Sokein miesten työlaitos (Sokein miesten työkoulu eli Arla) opetti aluksi ainoastaan harjansidontaa. Kun työlaitos muutaman vuoden kuluttua perustamisestaan pääsi suurempiin tiloihin, ammatti-aineiden valikoima laajentui. Harjatöiden lisäksi ryhdyttiin opettamaan koritöitä ja mattojen kutomista. Harja- ja matto- töitä katsottiin voitavan oppia parissa vuodessa, ja niitä opetettiin kaikille oppilaille. Koritöitä ja korihuonekalujen valmistusta opetettiin jopa kuusi vuotta.

Sokein Ystävät -yhdistyksessä katsottiin, ettei sokea voi oppia hienompien eli pehmeistä raaka-aineista valmistettujen harjojen tekoa, ja siksi valmistettiin lähinnä karkeita harjoja. Ammattiaineet pysyivät lähes muuttumattomina aina 1940-luvulle. 86 'Yli-ikäisille' tai 'keski-ikäisille' sokeille tarkoitetussa työkoulussa Kuopiossa opetettiin 18–35-vuotiaille kori- ja harjatöitä, naisten käsitöitä sekä köysi- ja verkkotöitä. Käsityönopetusta oli 40 tuntia viikossa.⁸⁷

Harjan tekemistä opeteltiin Sokein miesten työkoulussa. Pulloharjan tekemisessä tarvittiin oma laite, sillä varren veivaaminen ei onnistu paljain käsin. (Näkövammaisten Keskusliitto ry)

Niin varsinaisten sokeainkoulujen kuin aikuisten työkoulujenkin periaatteena oli saada oppilaista hyödyllisiä yhteiskunnan jäseniä opettamalla heille ammatti, jonka avulla he pystyisivät huolehtimaan itsestään ja perheestään. Käsityöammatteja pidettiin sopivana näkövammaisille.⁸⁸ Harjansidonta oli suhteellisen yksinkertaista työtä eikä vaatinut näköä. Siinä tarvittavat työvälineet ja työkalut olivat helppoja käsitellä, ja ne tulivat myös kustannuksiltaan halvoiksi. ⁸⁹

Aikuisten työkouluissa saatu opetus harja-alalle saattoi olla ainoastaan viisi kuukautta.

”Minä olin näkövammaisten ammattikoululla Helsingissä, Eläintarhantie seihdemässä 1951 tammikuun alusta toukokuun loppuun harjakurssilla ja sieltä minä sain tämän opin. Että siitä on nyt neljäkymmentä vuotta, kun minnoon tehny näitä.” ⁹⁰

Näkövammaiset tekivät käsitöitä opettajilta saamansa opin mukaan. Harjatyön- ja korityönopettajia pidettiin vaativina niin varsinaisissa sokeainkouluissa kuin työkouluissakin.⁹¹

”Harjakurssin opettajana oli Toivo Pääskysaari ja se anto tämän harjanteon opin. Se oli aika lailla vaativa opettaja - - se piti olla ihan reiän täyteinen sillan tämä jouhi, - - Se tarkasti aina kaikki ja sano että nyt on hyvä.” ⁹²

Sodan jälkeen suomenruotsalaiset pääsivät opiskelemaan Ruotsiin näkövammaisille tarkoitettuihin käsityökouluihin, sillä Suomen työkoulut olivat täyttyneet sodassa vammautuneista.⁹³

Yleensä työntekijän työmenetelmät eivät kouluaikojen jälkeen muuttuneet juuri lainkaan.⁹⁴ Työtapa pysyi monella ennallaan ja harjojen sidonta samana kuin kouluaikanakin.⁹⁵ Myös koulun jälkeen hankitut työvälineet pysyivät samanlaisina. Rikki menneen tai käytössä kuluneen tilalle hankittiin uusi samanlainen työväline.⁹⁶

”Sinne mennessäni olin jo 14-vuotias, joten ymmärsin oppimisen tärkeyden. Niinpä yritinkin parhaani voidakseni omaksua tietoja ja taitoja niin paljon kuin mahdollista. - - Sain hyvän päästötodistuksen sokeainkoulusta ja koska opettelini käsilläni tekemään kaikkea, mitä koulussa opetettiin, on minulla aina ollut työtä. - - Voin sanoa, että sokeainkoulun merkitys elämässäni on ollut ratkaiseva.” ⁹⁷

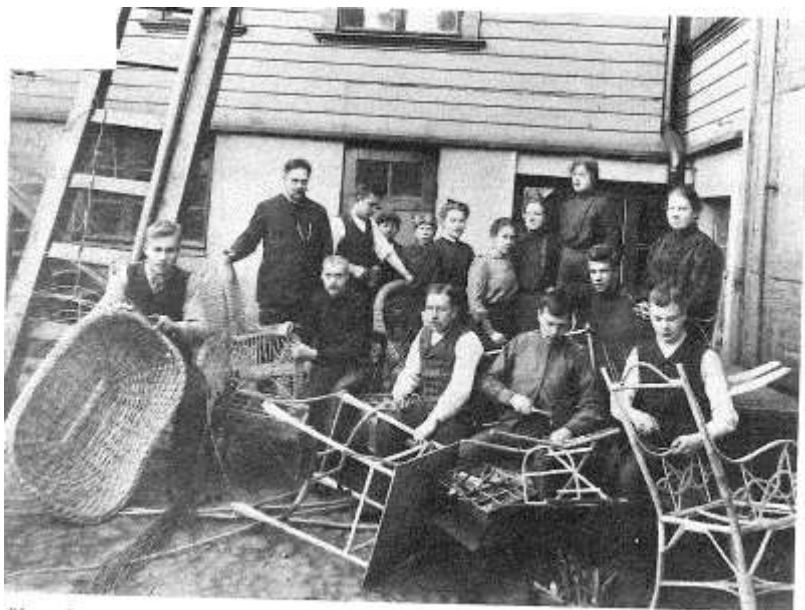
Yhteydet ulkomaille

Kuten aiemmin mainittiin, Kuopion sokeainkoulun johtaja K.M. Stenius kävi, kuten Matilda Linsenkin, tutustumassa Dresdenin sokeainkouluun. Lisäksi Stenius oli 1870-luvulla kirjeenvaihdossa Tanskan sokeainkoulun johtajan kanssa. Tuolloin hän kirjoitti, että korityön opiskelu oli hankalaa sopivien työkalujen ja raaka-aineen puutteen vuoksi, mutta muutoin käsityön tekeminen sujui hyvin.⁹⁸ Oletettavasti tämän kirjeenvaihdon tuloksena saatiin Kuopion koulun korityömasteriksi tanskalainen näkövammaisen Otto Tönnesen. Hän toi mukanaan tarvittavat työvälineet korityön tekemiseen. Sokeainkoulujen käsityöopettajista mm. opettaja Makkonen oli saanut käsityöopettajan pätevyyden kotimaassa, mutta sen lisäksi teki opintomatkan sekä Saksaan että Ruotsiin.⁹⁹

Harjansidonta-ammattia edistääkseen Sokeain Ystävät lähetti entisen sokeainkoulun oppilaan John Wiikin Pietarin Alexander-Maria-instituuttiin. Sieltä palattuaan hän opetti harjansidontaa Helsingin sokeainkoulussa.¹⁰⁰ Vuodesta 1886 siellä oli toiminut harjatyömasterina Tanskan sokeainkoulussa opiskellut Ludvig Strömberg.¹⁰¹ Korintekoa lähetettiin ulkomaille oppimaan näkövammaisen Väinö Illman, joka opiskeli Ruotsin ja Norjan työkouluissa. Lisäksi hän opetteli veistoa Nääsin veistokoulussa Ruotsissa ja tutustui Englannin näkövammaisten työlaitoksiin. Palattuaan hän ryhtyi käsityö- opettajaksi Helsingin sokeainkouluun.¹⁰²

Uusien koritöiden tuomiseksi Suomeen opiskeli kaksi sokeaa naista Tukholmassa ja Oslossa kudontaa, Keski-Euroopassa suosittua tuolinistuinten punontaa ja lastutöitä. Lisäksi he opettelivat neulontaa ja kirjansidontaa.¹⁰³

Suomalaisen työväenliikkeen perustajana tunnettu Viktor Julius von Wright oli lapsuudesta saakka heikkonäköinen. Opiskeltuaan ensin Helsingin sokeainkoulussa hän matkusti Saksaan oppimaan korin punontaa vuonna 1873. Lisäksi hän opiskeli koritöitä Kööpenhaminassa ja kävi opintomatoilla Pariisissa ja Lontoossa. Palattuaan muutaman vuoden kuluttua Belgian ja Hollannin kautta takaisin, hän toi mukanaan työmenetelmiä ja -välineitä. Hän perusti Helsinkiin paju- ja rottinkitaraliikkeen, jossa monet näkövammaiset tekivät koritöitä hänen ohjauksessaan. Viktor von Wright työskenteli monin tavoin käsityöammattien parantamiseksi.¹⁰⁴ Hän organisoi höyrykeittämisjärjestelmän paju- ja rottinkikeppiin pehmittämiseen ja hankki taivutusmuotteja korituolien runkojen valmistukseen. Taivutusmuottien avulla saavutettiin täsmällisesti samanlaisia malleja. Näillä menetelmillä säästettiin aikaa ja rahaa, ja samalla työn laatu parani. ¹⁰⁵ Viktor Julius von Wright välitti ulkomaisia raaka- aineita Kuopion sokeainkoululle usean vuoden aikana 1890-luvulla.¹⁰⁶

Viktor Julius von Wright opiskeli 1870-luvulla koripunontaa Saksassa, josta palattuaan hän perusti Helsingin paju- ja rottinkitarvaraliikkeen. Hänen palveluksessaan työskenteli myös näkövammaisia, ja sokeainkoulujen käsityöopettajat kävivät hänen opissaan. Liike toimi vuosina 1879–1929. Kuva vuodelta 1907 (Museovirasto)

Sokeainkoulujen opettajat kävivät tutustumassa Tanskan ja Ruotsin näkövammaisten oloihin varsinkin 1920- ja 1930-luvulla. Siitä millaisia näkövammaisten käsityönteon käytäntöjä muissa maissa oli, puhutaan enemmän luvussa Näkövammaisten käsityöt Pohjoismaissa, Saksassa, Englannissa ja Yhdysvalloissa.

Järjestöjen käsityönopetus

Suomen Punainen Risti ryhtyi vuodesta 1942 järjestämään sotasokeille harjatyökurseja Heinolassa Nynäsin kartanossa ja Sokeain miesten työkoululla.¹⁰⁷ Myöhemmin Sokeain Keskusliitto järjesti kurseja Tyyskylän työkodissa eli suojatyölaitoksessa sellaisille näkövammaisille, jotka eivät pystyneet itsenäisesti harjoittamaan käsityöammatteja.¹⁰⁸ Ruotsinkielisillä näkövammaisilla on mahdollisuus saada järjestöjen tuella ammattikoulutus Ruotsissa.¹⁰⁹

Sokeain Keskusliitto perusti vuonna 1955 tehdaslaitos SOKEVAN, jonka tarkoituksena oli tukea näkövammaisia käsityöiden valmistuksessa ja välittää raaka-aineita eri puolilla maata asuville näkövammaisille sekä myydä valmiita tuotteita. Sokevalla työskentelee vain muutamia näkövammaisia.¹¹⁰ Sokeain Keskusliiton aloittama työhön kuntoutus on jatkunut nykypäivään saakka mm. Näkövammaisten Keskusliiton käsityökurssien muodossa.

Suomessa näkövammaisten käsitöitä on opetettu jo lähes 130 vuotta. Perinnettä pidetään yllä vieläkin järjestämällä näkövammaisille työhön kuntoutuskursseja Näkövammaisten Keskusliitossa. (Näkövammaisten Keskusliitto ry)

3. Kansanomainen harja-, punonta- ja tekstiilityö

Harja on ikivanha esine, ja sen jäänteitä on löydetty arkeologisissa kaivauksissa. Harjoja valmistivat siihen erikoistuneet tekijät, joilla harjoja teetettiin. Myös kierteleviä harjantekijöitä liikkui harjakaupoilla. Kiertäessä maaseudulla he keräsivät samalla jouhia ja sianharjaksia harjojen raaka-aineiksi.¹¹¹ Nilsiässä tiedetään valmistetun tämän vuosisadan alkupuolella harjatöitä, joissa työmenetelminä käytettiin koukua harjalangan vetämisessä.¹¹² Tätä menetelmää ei kuitenkaan tiettävästi opetettu Suomen sokeainkouluihin.¹¹³ Kuitenkin nilsiäläiset harjatyöntekijät opettivat sokeille paljonkin harjatöitä, muun muassa Sinikallio-niminen mies opetti näkövammaiselle harjatyöntekijälle koukun käyttämisen taidon.¹¹⁴

Koreja valmistettiin 1800-luvulla vain vähän myytäväksi. Päre-koreja punottiin Vakka-Suomessa, juurikoreja sekä pajukoreja Pohjanmaan

Lohtajalla ja Siikajoella.¹¹⁵ Kruunupyssä valmistettiin koreja kaislasta. Myös mattoja on valmistettu kaislasta.¹¹⁶ Kansanomaista köysien punomista ja verkkojen kutomista olivat suomalaiset sokeat tehneet jo ennen sokeainkoulujen perustamista. Köysiä valmistettiin hampusta, tuohesta ja niinestä. Männyn juurista valmistettiin köyttä nuotanvetoon muun muassa Rovaniemen seudulla¹¹⁷ sekä Pohjois-Karjalan Liperissä ja Kontiolahdella.¹¹⁸ Pohjois-Karjalan pitäjässä myös sokeat miehet valmistivat köysiä, ja he opettivat nuorempia sokeita köyden punomisessa Kuopion sokeainkoulun opettajan Mortimer Steniuksen mukaan:

Vanhimmat oppilaat olivat saaneet opetusta köyden punomisessa sokeilta mestareilta tässä ammatissa. Maassa löytyy näet paljon sokeita köyden- punoja, jotka valmistavat köysiä siankarvoista, tuohesta, juurista ja hampuista, varsinkin teloiksi ja pauloiksi kalanpyydyksissä.¹¹⁹

Köydellä tarkoitetaan tavallisesti kolmisäikeistä punosta, jonka jokainen säie on kierretty useasta langasta. Hevosjen jouhista ja lehmän häntäjouhista tehtiin kestävästä nuoraa verkonpaulaksi. Talousköydet punottiin sianharjaksista ja rohtimista, joita käytettiin varsinkin Etelä- Pohjanmaalla. Venäjältä tuotuja jauhosäkkejä eli kuleja purkamalla saaduista aineksista valmistettiin niiniköysiä. Sitkeistä vitsaksista valmistettiin reki-, lieka, pesti- ja nuottaköysiä.¹²⁰

Eurooppalaisista talonpoikaistuoleista saavutti Suomessa suosiota varhaiskeskiaikainen olkipohjainen tolppatuoli, joka koostuu neljästä pystystä jalasta ja niitä yhdistävistä poikkiorista. Tuolin olennaisin tuntomerkki on kaisloista, oljista tai nyöristä punottu pohja, joka painosta pingottuu ja lujittaa kehyksen koossa pysymisen. Kansankielessä olevien sanojen yhtäläisyyksien perusteella olkipohjainen tolppatuoli yhdistää Lounais-Suomen Luoteis-Viroon.¹²¹ Myös näkövammaiset korintekijät ovat korjanneet virolaismallisia tolppatuoleja.¹²²

Näkövammaiset ovat valmistaneet niinestä laukkuja ja mattoja. Niinilaukkuja on tehty niinilaukun lestien avulla. Niinilaukkujen tekotapa on tullut Suomeen Ruotsista, sillä 1910-luvulla tukholmalainen opettaja kävi opettamassa niinilaukkujen valmistusta sokeain naisten ammattikoulussa.¹²³ Muita niinitöitä ovat olleet niinimatot, joita kudottiin palmikoidusta niinestä.¹²⁴

Langan kehrääminen rukilla ja matonkuteiden leikkaaminen lienee ollut monen sokean naisen käsityö.¹²⁵ Kudontatöissä on aina käytetty tuntoaistia hyväksi. Langan paksuuden, karheuden ja muiden tunto-ominaisuuksien perusteella on tiedetty langan väri. Mutta myös makuaistin avulla on saatu selville luonnonväreillä värjättyjen lankojen värit.¹²⁶

Huutolaisina asuvat näkövammaiset naiset neuloivat sukkiä ja käsineitä talonväelle. Villalangasta neulottiin suorina levyjä, joista saa ompelemalla tossuja. Lisäksi näkövammaiset leikkasivat matonkuteita.¹²⁷

”Muistan anoppini kertoneen, että Kaamaniemen kylässä Lemillä oli myös joku sokea mummo. joka osasi neuloa käsimielin. Kaamaniemen mummo neuloi oikein villapaitoja. Miesten villapaitoja, harmaasta lampaanvillalangasta. Taisivathan ne sitäkin neulojaa sitten toiset vähän auttaa, mutta isot levyt suoraa neulasta, isoja villapaitoja miehille. Hän neuloi kuutamossa ja hämärissä, mikäs väli sillä on, kun ei kerran näe päivälläkään. Hän neuloi niitä vieraille ja sai työstään korvauksen, etupäässä ruokatarvikkeita. - - Oli kai noin v. 1895–1900.”¹¹⁸

Kudotut ja punotut nauhat ovat tärkeä ryhmä kansanomaisissa tekstiileissä. Nauhoja valmistettiin joko pirttai niisinauhoina, lautavöinä¹²⁹ Pirtanauhojen mallityypeistä kuviottomia ripsinauhoja käytettiin esimerkiksi hameen helmojen ja pukujen saumojen päärmäykseen sekä kuviollisia sukkanauhoiksi ja kantohihnoiksi.¹³⁰

Jäppisen sokea mummo kutoi nauhaa n. 1900–1905. - Mummo kutonut sokeanakin jollain pienellä vehkeellä villalangasta nauhaa. Naiset tarvitsivat sukkanauhaksi ym. Yläpihan pojat matkivat heillä käyneen mummon sanoja: ”Marj hoe! Onko sulla antoo vanhaa paetaa tai hametta, niin minä annan sinulle nauhaa?”¹³¹

Pirtanauhat olivat käytössä koko maassa 1800-luvulla, mutta ainoastaan Lounais-Suomessa käytettiin kudottaessa keskiruotsalaisen esimerkiksi mukaan nauhatuolia.¹³²

Tädillä oli toisessa silmässä kaihi ja toisen silmän paikalla vain syvä luomien peittämä kuoppa. Täti askaroi aina jotain. Tädillä oli tuntoaisti niin kehittynyt, että hän erotti mm. valkoisen ja punaisen langan sormillaan. Useimmiten hän kutoi nauhaa tai kuten sanottiin rihmaa ”rihmastoolilla” ja osasi punaisesta ja valkoisesta langasta sovittaa siihen raidat. - - Olen monet kerrat kuljettanut lankoja vaarnasta toiseen tädin luodessa lointa heidän tupakeittiössään.¹³³

”Rihmastoolin” eli nauhatuolin osia olivat rullat, niidet, kaide ja loimet.”¹³⁴

4. Näkövammaisten käsityöt maatalousyhteisössä

Sokeat olivat perheen tai muun lähiyhteisön elätettävänä ja tekivät kotiaskareita näkevien avustuksella. He joutuivat työskentelemään aputehtävissä. Heille annettiin sellaiset työt, joita he pystyivät tekemään. He saattoivat tehdä maanviljelystöitä, mutta myös vain istua toimeettomana tuvan nurkassa tai jopa eristettynä vajassa.¹³⁵ Jotkut olivat myös muiden näkövammaisten opissa, esim. köyden- ja verkopunomista

opetettiin näin. Sellaiset näkövammaiset, jotka eivät olleet käyneet sokeainkouluja, saivat usein oppinsa muilta näkövammaisilta ammatinharjoittajilta, esimerkiksi viipurilainen näkövammaisen Einar Juvonen sai harjatyöopetusta sokeainkoulun käyneeltä harjatyöntekijältä.¹³⁶

Maalaiskuntien vaivashoito järjesti 1800-luvulla köyhille ja vaivaisille naisille karstausta, kehruuta ja kudontaa. Miehillä puolestaan järjestettiin päreen kiskontaa, lautojen sahausta ja puutyökalujen valmistusta.¹³⁷ Näkövammaiset olivat monesti lähtöisin köyhistä oloista ja joutuivat työskentelemään jo varhain:

En ollut täyttänyt vielä kymmentä ikävuottani, kun sain ruveta työskentelemään ansaitakseni elatukseni. Sain paikan erään kalastajan luona. Työni oli pääasiallisesti verkkojen kutominen, milloin ei oltu järvellä kalastamassa. Kuusi ja puoli vuotta olin tuon kalastajan palveluksessa.¹³⁸

Harja-, kori- ja kudontatöiden lisäksi näkövammaiset ovat tehneet myös muita käsitöitä, varsinkin sellaiset näkövammaiset, jotka eivät ole saaneet opetusta sokeainkouluihin. Maatalousyhteiskunnassa näkövammaiset valmistivat koti- ja maatalouden tarpeisiin mm. puusta erilaisia työkaluja, kuten kirvesvarsia ja hevosen länkiä.

Mattilan mummo (85 v) muisti näkövammaisen, joka oli elänyt täällä Rauman maalaiskunnan ja Pyhärannan rajamailla. Hänet on kansan keskuudessa tunnettu Sokki-Kustaana. Hänen käsistään on lähtöisin moni kauha ja puulusikka, mutta ennen kaikkea hän oli taitava länkien tekijä. Pieni kertoi Mattilan Alma silloinkin olleensa, kun hän ikkunasta katseli, kuinka Kustaa tarkoin tutki hevosen kaulan ja lapojen muotoa. Lopuksi Kustaa oli ottanut hevosen kaulan kuin halaukseen, ensin toiselta ja sitten toiselta puolelta. Hyvät oli niistäkin längistä kuulemma tulleet, ja Pruunin olkapäät pysyivät terveinä. 139

Kalastusvälineiden valmistaminen ja korjaaminen kuului näkövammaisten työtehtäviin. Verkkojen paikkaaminen oli yksi sokeiden tekemä käsityö:

”Kontiolahdella oli noin 60 vuotta sitten täysin sokea mies, joka tavallisesti kaiket päivät paikkaili muikkuverkoissa olevia repeämiä ja reikiä. Verkon silmät olivat 17 mm levyisiä ja pituisia. Hän laittoi verkon eteensä pöydälle, josta hän sitä vähän kerrallaan valutti syliinsä, sitä mukaa kuin työ eteni. Vasemman käden neljä sormea hän piti hiukan koukistettuna rivissä verkon alla, niin että sormet osuivat verkon silmiin ja oikealla kädellä hän kutoi sormien löytämän repeämän ehjäksi. Hän osasi kutoa tämän repeämän aivan tarkasti samanlaisia solmuja tehden kuin alkuperäisetkin verkon silmät. Työ kävi nopeammin ja tuli parempaa kuin näkeviltä verkon paikkaajilta.”¹⁴⁰

Aikuisina näkönsä menettäneet saattoivat jatkaa aikaisemmin oppimiaan taitoja. Agraariyhteiskunnassa puutöiden tekemisen ovat taitaneet useimmat maanviljelijät. Vaikka näkö meni, oli luonnollista jatkaa samoja töitä.¹⁴¹

Sokeuduttuaan aikuisena eräs mies teetätti sorvin kyläsepällä, joka hitsasi ja korjasi sitä ohjeiden mukaisesti:

”- ja sorvi oli valmis. Sellainen, että hän voi ruveta lapion ja heinähangon varsia sorvaamaan. Saimme niitä silloin vähän myytyäkin. Hiljaa sorvia paranneltiin ja apuvälineitä laittamalla hän on valmistanut monta lajia pöydän jalkoja, koruja puusta sekä lastuja - - puusta tehtyä saunarallia. - - Tämänlainen työ ei onnistu yksin asuvalle sokealle, koska raaka-aineita ei voi noin vain tilata. Siinä on oltava yksimieleinen perhe mukana toimittamassa asioita.”¹⁴²

Sellaisista näkövammaisista, jotka eivät ole käyneet sokeainkouluja, monet ovat tehneet käsitöiden lisäksi myös muita maatalouteen liittyviä töitä kotipiirissä ja naapureissa.

”1930-luvulla oli Ilomantsissa semmonen Pekka ja Mar, molemmat hyvin huononäköisiä, vain eivät aivan sokeita, vain kepin kanssa oli liikuttava. Pekka oli taloissa töissä, oli oppinu pisteaijan panon sekä verkkoja kutoomaan, teki mitä näöllään osas. Mari samanlainen, neulo, hiero sekä auttel talon emäntiä taloustöissä.”¹⁴³

Puisten lelujen, lusikoiden, kauhojen ja härkkimien veistäminen sekä verkon kalvaimien tekeminen ovat olleet melko tyyppillisiä näkövammaisten miesten tekemiä käsitöitä maatalousyhteisössä:

”Monet näkövammaiset ansaitsivat ainakin osan elatustaan ja vaatetustaan toimimalla hierojina, jäsenkorjaajina, harjan ja pesimien tekijöinä, useat tekivät kori- ja punontatöitä, mattopiiskoja, luutia ja vastojaakin. Jotkut pahastikin näkövammaiset tekivät erilaisia käsitöitä, miehet puulusikoita, kauhoja, härkkimiä, verkon kalvaimia, jopa yksinkertaisia leikkikalujakin. Naiset tekivät kasseja ja nypläystöitä, jopa kutoivatkin. - - Lapsuus- ja nuoruusajaltani en muista Limingassa olleen sokeainkoulun käyneitä. Maatalousvaltaisessa talonpoikaisyhteiskunnassa ehkä ajan puutteen vuoksi jäi sokeain ja heikkonäköisten kotikoulutuskin useimmissa tapauksissa antamatta, joten näiden työnteon opettelu jäi suurimmalta osin kunkin oman aktiivisuuden varaan. Tiedän näkövammaisille hankitun kaisloja kaislamattojen valmistuksen raaka-aineeksi, samoin luuta- ja vispilänvarpuja ja värkkipuuta käsitöiden tekoa varten. Päreitä ja tuohiakin muutamit kodit hankkivat sokealle työtarpeiksi.”¹⁴⁴

”Pellon pientareita ja ojia Heikki perkkasi kasvavista pajupensaista puukkoa apunaan käyttäen. Heikki kiskoi päreitä vasujen tekoa varten. Lapsille hän teki päreestä ja puusta leluja.”¹⁴⁵

”Kykyjensä mukaan hän osallistui talon töihin. Maataloustöiden ohella hän myös nikkaroi puusepän alaan kuuluvia hommia. Ollessani noin parivuotias, Heikki nikkaroi minulle puuhevosen ja pienet parireet ”mettäreet”, sen vedettäväksi. Nämä reet oli tehty kalastajan aivan isojen rekien mallin mukaiset.”¹⁴⁶

Karjapihojen tai -laidunten sekä peltoalueiden aitaaminen kuului maaseudulla kesäkauden töihin¹⁴⁷, joita sokeat miehet olivat tottuneet tekemään:

”Setä teki paljon uutta aitaa sellaisista pitkistä kasvavista kuusista, jotka kirveellä ja kiilojen kanssa halkaisi ja kuusen taimilla sitoi airakset aitaseipäät kiinni ja niiden päälle pani aina pitkän halaistun riuvun. Kuusen taimet setä halkaisi latvasta kynnen kanssa ja siitä sitten alkoi vetämään tainta halki. Kuusen taimi, kun oli vedetty halki, niin sillä oli hyvä sitoa, se ei katkennut kun kiersi airasseipäiden ympäri. Aidasseipäinä setä käytti katajaa ja kuusta, kataja oli kestävämpää lahoamista vastaan kuin kuusi. Sairastettuaan nuorempana keltataudin ja vanhempänä näkö meni, niin että käsiensä kanssa tunnusteli ja vanhaan totuttuun tapaan suoritti työnsä.”¹⁴⁸

5. Näkövammaisten käsityöt Pohjoismaissa, Saksassa, Englannissa ja Yhdysvalloissa

Tanskan sokeainkouluissa opetettiin 1920–1930-luvulla pojille harjojen sitomista ja korien punomista ja tytöille lisäksi kutomatöitä.¹⁴⁹ Kööpenhaminan sokeainoppilaitoksenjohtajan, Johannes Moldenhawerin mukaan koulutuksen järjestäjien oli otettava vastuu sokean koko elämästä. Sokeille miehille tarvittiin työkoteja ja verstaiteja sekä sokeille naisille työ- ja suojelulaitoksia.¹⁵⁰

De Blindas Förening -yhdistyksen ylläpitämässä työhuoneissa Tukholmassa työskenteli yhteensä 60 sokeaa harja- ja koriverstaissa 1930-luvulla. Harjaverstaassa työnjako toteutettiin siten, että kaksi sokeaa leikkasi kaikki työtuvassa käytettävät harjansidonta-aineet tarvittaviin pituuksiin. Muut näkövammaiset sitoivat harjakset ja näkevät liimasivat, petsasivat ja maalasivat. Palkka maksettiin kappaleluvun mukaan. Työtuvissa työskentelevät saivat suuremman aineellisen tuen kuin yksin työskentelevät. Työhuoneissa työskenteli pääasiassa keski-ikäisiä ja vanhempia miehiä. Harjaverstaan yhteydessä oli harjapuutehdas, jossa oli ainoastaan

näkeviä työntekijöitä. Työt olivat samoja kuin Suomessakin, ainoastaan korihuonekaluja tehtiin vähemmän kuin meillä. Tukholman työlaitokset ja -kodit toimivat kaupungin avustuksella ja keräysvaroilla.¹⁵¹

Ruotsissa näkövammaiset naiset tekivät työkodeissa koritöitä, erilaisia koreja, tuolinistuimia ja niinitöitä. Naiset asuivat työkodeissa, jossa heillä oli omat huoneet, jopa kaksikin ja jokaisella oma radio. Sokeainkoluissa opetettiin kankaankutomista, konekudontaa, käsin kutomista, harjatyötä ja korityötä. Työkouluissa naiset tekivät tekstiilitöitä.¹⁵² Miehillä oli myös oma työkoulunsa, jossa he tekivät harjatöitä ja koritöitä. Vielä 1950-luvun alussa Ruotsissa oli noin 900 näkövammaista käsityöläistä. Tämän jälkeen 1960- ja 1970-luvulla käsityöläisten määrä vähentyi huomattavasti, sillä näkövammaisten ammattimahdollisuudet monipuolistuivat ja eläke-edut aiheuttivat sen, että lisätuloja käsitöiden tekemisellä ei tarvinnut ansaita. Samalla myös koulutus käsityöammatteihin huononi. Esimerkiksi miesten käsityöt vähenivät huomattavasti ja korityöntekijät katosivat lähes kokonaan. Vuonna 1983 Ruotsissa oli ainoastaan kolme näkövammaista korintekijää, kun vuonna 1968 heitä oli vielä 11. Harjantekijöitä oli vuonna 1968 336 ja vuonna 1983 213 henkilöä. Tekstiilityöntekijöiden määrä kuitenkin kasvoi tänä aikana: vuonna 1968 tekstiilitöitä teki 61 henkilöä, mutta vuonna 1983 jo 76.¹⁵³

Nykyään Ruotsissa halutaan elvyttää näkövammaisten käsityöaloja. Siellä uskotaan, että harjatyöt ja tekstiilityöt tulevat vallitseviksi näkövammaisten käsitöiksi tulevaisuudessa. Muita mahdollisia käsityöaloja ovat joi-takin vuosia sitten kadonnut korihuonekalujen valmistaminen sekä olkityöt.

Saksassa näkövammaiset käsityöläiset ovat tehneet samoja tuotteita kuin Suomessakin. Harjatyö oli 1940-luvulla yleisempää kuin korityö. Harjojen mallit, työvälineet ja raaka-aineet olivat samanlaisia kuin meilläkin. Sidelmäkonetta käytettiin siellä ainakin jo vuonna 1940. Työpajoissa valmistettiin runsaasti mattoja telineissä, joiden loimina toimivat kutomisen aikana rautaputket. Valmiissa matossa ne vaihdettiin kookoslanka-loimeksi.¹⁵⁵

Englannissa näkövammaiset ovat tehneet suutarin töitä, harjatöitä ja kori- sekä korihuonekalutöitä. Wieniläispunos oli erityisen suosittua 1940-luvun Englannissa ja sen tekemistä opetettiin näkövammaisille kouluissa. Näkövammaiset työskentelivät yhdistysten työpajoissa, joissa kierteli palkattuja neuvoja heitä ohjaamassa.¹⁵⁶

Yhdysvalloissa näkövammaiset ovat saaneet jo tämän vuosisadan alkupuolella valita itselleen ammatin oman halunsa ja taipumustensa mukaan. Tähän on vaikuttanut raha, sillä Yhdysvalloissa varakkaat ovat auttaneet sokeita. Lydia Lyytikäinen tapasi matkallaan Yhdysvaltoihin 1930-luvulla muun muassa sokean senaattorin.¹⁵⁷ Eero Häkkinen tutustui 1950-luvulla amerikkalaisiin näkövammaisten työpajoihin, joissa valmistettiin tyynynpäällisiä, ruoholuutia ja kumisia kynnysmattoja. Työpajat muistuttivat enemmän tehtaita kuin vastaavat laitokset Euroopassa.¹⁵⁸

Viitteet

39. Piirainen 1958, 37.

40 Förhammar 1988, 22–24; Vuolle 1993, 13, Lowenfeld 1975, 67–68.

41 Piirainen 1958, 37–38.

42 Piirainen 1958, 40–41; Ramsay 1993, 8, 36, 147 - 151.

43 Ramsay 1993, 153.

44 Kretschmer 1937, 153; Lyytikäinen 1894, 59.

45 Lyytikäinen 1893, 7; Söderhjelm 1903, 3.

46 Söderhjelm 1903, 9–12, 35 - 38; Vartio 1988a, 258.

- 47 Moldenhawer 1899, 44.
- 48 Söderhjelm 1903, 7–9; Vartio 1988, 260.
- 49 Stenius 1871; Keravuori 1992, 46–47.
- 50 Söderhjelm 1903, 9–14; Lyytikäinen 1924, 48; Keravuori 1992, 47.
- 51 Söderhjelm 1903, 9–14.
- 52 Söderhjelm 1903, 13–19, 42–45; Vartio 1988, 261.
- 53 Vartio 1988, 261.
- 54 Järvinen 1900, 23 - 26.
- 55 Tuomikoski-Leskelä 1979, 204.
- 56 Harjula 1994b, 75.
- 57 Plit 1984, 41; Halila 1949, 173–190.
- 58 Piirainen 1958, 43, 340–341.
- 59 Vuolle 1993, 14.
- 60 Dyer 1989, 238–239; 253.
- 61 Kuotola 1988, 23.
- 62 Vuolle 1993, 173.
- 63 Vuolle 1993, 172; Keravuori 1992, 25; Tuomikoski- Leskelä 1979, 201–204.
- 64 Vuolle 1993, 172; Hokkinen 1984, 164–165.
- 65 Harjula 1994a, 224.
- 66 Turpeinen 1991, 81, 101.
- 67 Ruotsi 1990, 265; Tuomikoski-Leskelä 1979, 213.
- 68 Vuolle 1993, 174.
- 69 Linsen 1867, 33–35.
- 70 Linsen 1865, 2, 8.
- 71 Stenius 1871, 7–8, 51.
- 72 Keravuori 1992, 34; Tsokkinen 1984, 160–168.
- 73 Lyytikäinen 1893b, 136.
- 74 Lyytikäinen 1893b, 133–137.
- 75 Hokkinen 1984, 161–162.
- 76 Hokkinen 1984, 164.
- 77 Heiskanen 16.6.1991; Hokkinen 1984, 165.
- 78 Ruponen 8.4.1993; Keravuori 1992, 103.
- 79 SKSÄ332.1978; Komulainen 27.5.1991.

- 80 Sokeain Keskusliiton toimintakertomus 1928.
- 81 Keravuori 1992, 40–42; Hokkinen 1984, 50 - 51.
- 82 Vartio 1988, 26.
- 83 Föreningen De Blindas Vänner i Helsingfors 1903, 37; Keravuori 1992, 60.
- 84 Keravuori 1992, 60.
- 85 Föreningen De Blindas Vänner i Helsingfors 1903, 35–38; Keravuori 1992, 58.
- 86 Keravuori 1992, 59–60.
- 87 Lyytikäinen 1892, 59–63; Lyytikäinen 1895, 74.
- 88 Stenius 1981, 45; Hokkinen 1988, 194; Keravuori 1992, 40–45.
- 89 Kuotola 1988, 49.
- 90 Heimonen 13.6.1991.
- 91 Esim. Nurmi 8.4.1993; Heimonen 13.6.1991.
- 92 Heimonen 13.6.1991.
- 93 Rosenberg 27.5.1991.
- 94 Esim. Riekkinen 27.5.1991; 3.3.1993.
- 95 Kyllönen 1.6.1991; Flink 11.6.1991; Ingman 7.6.1991.
- 96 Flink 11.6.1991; livari 17.6.1991; Riekkinen 3.3.1993; Rosenberg 27.5.1991.
- 97 SKS.1978, V.O.
- 98 Vuolle 1993, 106.
- 99 AKL 8/1924, 116.
- 100 Keravuori 1992, 40–45; Hokkinen 1988, 225 - 227; Vartio 1987, 8.
- 101 Keravuori 1992, 34; Hokkinen 1984, 161–162.
- 102 Keravuori 1992, 45–46.
- 103 Föreningen De Blindas Vänner i Helsingfors 1903, 35–38; Keravuori 1992,58.
104. Pinomaa 1931, 23–34; Kuotola 1988, 52–54; Vartio 1988b, 11.
- 105 Pinomaa 1931, 36–37; Vartio 1988b, 11.
- 106 Hokkinen 1984, 226.
- 107 Sokeain huolto Suomessa 1952, 7; Sotasokeat ry - 15 1956, 25; Vartio 1988,
- 108 Vartio 1988a, 368.
- 109 Rosenberg 27.5.1991.
- 110 Kuotola 1988, 96–97.
- 111 Kaukonen 1946, 214–219.
- 112 SKSÄ 332.1978.

- 113 Rosenberg 27.5.1991; Nurmi 8.4.1993.
- 114 SKSÄ 332.1978.
- 115 Talve 1990, 103; Rautio 1938, 95; Silvennoinen 1956, 139.
- 116 Savolainen, A. 23.1.1995.
- 117 Tapio 1973, 97.
- 118 Talve 1990, 103.
- 119 Stenius 1878; ks. Kuotola 1988, 31.
- 120 Vuorela 1983, 446–448.
- 121 Vuorela 1983, 342; Heinonen & Vuoristo 1994, 59.
- 122 Lehto 13.3.1995.
- 123 Sokeain Ystävät ry:n vuosikertomus 1913.
- 124 Hokkinen 1984, 161–162; Sokeain Ystävät ry:n vuosikertomus 1894, 1895 ja 1913.
- 125 SKS.1978, S.M.
- 126 SKS.1978, K.N.
- 127 SKS.1978, E.J.
- 128 SKS.1978, M.H.
- 129 Talve 1990, 178; Kaukonen 1965, 28–30.
- 130 Kaukonen 1965, 41.
- 131 SKS.1978, L.L.
- 132 Talve 1990, 178; Kaukonen 1965, 34–35.
- 133 SKS.1978, E.S.
- 134 Kaukonen 1965, 33.
- 135 Näkövammaiset ja työ 1984, 56; SKS.1978, V.S.; Lyytikäinen 1893, 10.
- 136 Juvonen, näkövammaismuseon ääninauha.
- 137 Piirainen 1958, 130–131,405.
- 138 Laakso 1912, 5.
- 139 SKS.1978, R.V.
- 140 SKS.1978, V.T.
- 141 SKS.1978, L.Lö.
- 142 SKS.1978, H.Y.
- 143 SKS.1978, V.K.
- 144 SKS.1978, P.K.
- 145 SKS.1978, A.N.

146 SKS.1978, V.Kä.

147 Talve 1990, 39–40, 68.

148 SKS.1978, K.S.

149 Pelkonen 1931, 58.

150 Vuolle 1993, 107.

151 J. M-o. 1930, 66–69.

152 T.L. 1929, 9–10; Hantverksutredningen 1991, 8.

153 Hantverksutredningen 1991, 9.

154 Hantverksutredningen 1991, 32 - 34.

115 Häkkinen 1940, 67–70.

156 Pelkonen 1940, 8–11.

157 Lyytikäinen 1930, 19; Lyytikäinen 1933, 125–127.

158 Häkkinen 1955,48.